

A kelet-európai irodalmak összehasonlító vizsgálatának szükségességét régóta érzik mind a szláv, mind pedig a Kelet-Európában élő nem szláv népek irodalmának kutatói. De annak ellenére, hogy az utóbbi félévszázadban már jelentékeny kutatások és eredmények is voltak ezen a területen, még mindig a feladatok helyes kijelölésénél tartunk. Nem alakult még ki átfogó tudományos program és koncepció a kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet számára. E nélkül pedig az újabban örvendetesen fellendülő kutatások sokszor esetlegesek és nem a legfontosabb kérdések megoldására irányulnak. Rendszeres kutatómunka legfeljebb az egyes nemzeti irodalmak szempontjából folyik annak a helyes felismerésnek következtében, hogy egyik irodalom fejlődése sem érhető meg a vele rokon irodalmak ismerete, a velük való állandó összehasonlítás, a közöttük levő kapcsolatok tekintetbevétele nélkül. Az összehasonlító irodalomtudománynak azonban csak egyik célja az egyes nemzeti irodalmak mennél jobb és teljesebb, és a szűk nemzeti elszigeteltségen túlemelkedő vizsgálata, a másik és még nagyobb horderejű cél egy általános irodalomtörténeti szintézis létrehozása.

Egy ilyen nemzetközi irodalomtörténet megteremtése természetesen még igen távoli feladat. Hiszen ennek a világ összes nagy kulturái irodalmi fejlődését kell majd összegeznie s ehhez hasonló feladatot eddig még a sokkal kedvezőbb helyzetben levő művészet-történet és zenetörténet sem tudott megnyugtatóan megoldani. Az európai és ázsiai irodalmak összehasonlító vizsgálata terén a tudomány szinte még csak az első lépéseket tette meg, bár egyes tudósok, mint N. I. Konrad, V. M. Zsirmunszkij, R. Étiemble már jelentékeny eredményeket tudtak felmutatni. Reálisabb célként egyelőre csak az európai irodalmak összehasonlító történetének megírása lebeghet az összehasonlító irodalomtörténet művelőinek

szeme előtt. Olyan neves képviselői, mint R. Wellek és J. Voisine az összehasonlító irodalomtudomány feladatairól szólva egy ilyen szintézis létrejöttét sürgetik, mások pedig, mint P. van Tieghem és W. P. Friederich már kísérletet is tettek egy ilyen szintézis vázlatos összeállítására. Ezek a szintézis-javaslatok és kísérletek általában a „nyugati irodalmak” összefoglalásáról szólnak. Ez alatt az európai és az Európából kisugárzó (tehát észak- és latin-amerikai, dél-afrikai és ausztráliai) irodalmak együttesét értik, lényegében azokat, melyeket az *Encyclopédie de la Pléiade* nagy irodalomtörténeti kézikönyvének második kötete *Littératures occidentales* címen összefoglal. Ebbe a keretbe beleértik tehát a szláv és a nem szláv kelet-európai irodalmakat is, ezeket is részül tekintik annak az „összefüggő nyugati irodalmi hagyománynak, melyet számtalan kölcsönkapcsolat hálózata sző át”. (Wellek, *Comparative Literature*, Chapel Hill 1959. I. 150.) Ha azonban van Tieghem és Friederich összefoglalásait vagy egy, a „nyugati irodalmi hagyomány” történetét oly sokoldalúan vizsgáló méltán nagyírú művet, mint E. R. Curtius *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter* (1948) című könyvét nézzük, akkor messzemenően igazolva láthatjuk J. Voisine-nek azt a megállapítását, hogy egyenlőre még „a nyugati területen belül is széles zónák maradnak homályban”. (Revue de l'Enseignement Supérieur 1957. 3. 63.) Voisine itt elsősorban a szláv világra utal, de ezt nyugodtan általánosíthatjuk egész Kelet-Európára. Curtiusnál Európa a német és olasz nyelvterületnél végződik, noha a lengyelek, csehek, magyarok, horvátok irodalma is a „latin középkorban” formálódott és jelentékeny mértékben a közös antik örökségre épült. Friederich könyvében találkozunk ugyan a XIX. század nagy orosz íróival, a lengyel romantika és realizmus néhány nagy képviselőjével, ezen felül még a Kalevala, Eminescu és a magyar írók közül Zrínyi, Petőfi és Madách említésével, a nagy orosz realisták tárgyalását kivéve azonban mindez nem több néhány jelentéktelen említésnél. És bár van Tieghem — hála a kelet-európai tudósokkal való személyes kapcsolatainak — viszonylag bőven szerepelteti a kelet-európai irodalmak kiemelkedő képviselőit, nem ad többet ezen írók valamely fejezetbe való sokszor igen önkényes és szervesen beletározásánál. Nyugodtan állíthatjuk tehát, hogy mindezen összefoglalásokban a kelet-európai irodalmak legfeljebb amolyan elhanyagolható appendixként szerepelnek az egy orosz kivéve, amely a múlt évszázadban világ-

nyelvvé és az ún. nagy irodalmak sorába emelkedett. A „nyugati irodalmak” története címén így akarva vagy akaratlanul a nyugat-európai irodalmak történetét írták meg.

Hosszan lehetne sorolni azokat az okokat, amelyek ezt a mostoha bánásmódot, a kelet-európai irodalmak egyetemes szempontból is számottevő értékeinek nem kellő figyelemben részesítését előidéztek. Szerepet játszik ebben a nyelvek nem ismerete, a megfelelő színvonalú fordítások csekély volta, valamint, hogy az egyes kelet-európai irodalmak kutatása túlságosan, sőt kizárólagosan nemzet-centrikus volt s a kelet-európai irodalomtörténészek sem igyekeztek saját irodalmukat egyetemesebb szempontok szerint vizsgálni. Az összehasonlító kutatások is többnyire csak arra irányultak, hogy feltárják külön-külön az egyes irodalmaknak a nagy nyugat-európai irodalmakkal való összefüggéseit, ami szükségképpen azokat a jelenségeket emelte ki, amelyek a nyugat-európai fejlődéshez képest másodlagosak, amannak többnyire elkésett hajtásai. A nyugat-európai irodalmak oldaláról nézve így valóban úgy tűnhetett, mintha Kelet-Európa irodalmi — egy német kutató szavai szerint — „gyarmati irodalmak” volnának a nagy nyugati irodalmakhoz viszonyítva. Ez ellen a látszat ellen a kelet-európai népek írói és tudósai már évszázadok óta újra meg újra tiltakoztak, de ennek során a helyes észrevételek gyakran keveredtek a nemzeti értékek kicsinyes túlbecsülésével, a romantikus nacionalista elfogultsággal és egyoldalúsággal.

A mai összehasonlító irodalomtörténeti kutatásoknak nem ajánlatos ezt a hagyományos és eredményre nem vezető vitát folytatniok. Nem azt kell elsősorban vitatni, hogy egyik vagy másik kelet-európai irodalom vagy annak valamely írója és alkotása értékét, jelentőségét tekintve hogyan viszonyul a vele egykorú vagy hasonló jellegű nyugat-európai jelenségekhez. Még kevésbé vezethet célra, ha az egyes irodalmak kutatói azon versengenek, hogy kimutassák, melyik irodalom adott többet, nyújtott több értéket az egyetemes európai irodalmi fejlődés számára. A kérdés lényege véleményem szerint az, hogy van-e a kelet-európai irodalmak fejlődésének egy a nagy nyugati irodalmakétól bizonyos fokig eltérő útja, hogy vannak-e ezeknél az irodalmaknál a sok évszázados fejlődésnek olyan sajátosságai, az irodalom alakulásának olyan törvényszerűségei, melyek a közös európai jelenségeknek a nyugat-európai fejlődéstől nem egy tekintetben eltérő, de a tudomány számára nem kevésbé értékes megnyilvánulásait hoz-

ták létre. Léteznek-e egy kelet-európai irodalmi fejlődés, van-e a kelet-európai irodalmaknak közös története? Ezt a kérdést kell mindenekelőtt eldönteni, erre a kérdésre kell elsősorban válaszolniuk a kelet-európai irodalmak kutatóinak.

A kelet-európai irodalmak egy-egy csoportjának nagyobb egységbe foglalását az irodalomtudomány eddig többféle módon kísérelte meg. A legrégebb és legtöbb hagyománnyal rendelkező kutatási ág ezek között a szláv irodalmak együttes összehasonlító vizsgálata. A nyelvrokonság, az egyes szláv népeket egymáshoz fűző történelmi és kulturális kötelékek nyilvánvalóvá teszik, hogy az összehasonlító szláv irodalomtörténet a tudomány számára igen gyümölcsöző terület. Több jelentős vállalkozásra került eddig már sor ezen a téren Jan Máchal három kötetes összefoglalásától kezdve D. Csizevszkij *Outline of Comparative Slavic Literatures* (1952) c. vázlatáig. Csizevszkij, munkája bevezetésében, kitér azokra a speciális kérdésekre és nehézségekre, melyek a szláv összehasonlító irodalomtörténet kutatói előtt tornyosulnak. Ezekből a megjegyzéseiből kitűnik, hogy milyen jelenségeket tart ő a szláv irodalmak történeti fejlődése specifikus jelenségeinek. Nem érintve most azt a kérdést, hogy szerencsésen ragadta-e ki a szerző a szláv irodalmak legjellemzőbb közös specifikumait, néhány példán keresztül nézzük meg, vajon az általa említettek jellegzetesen szláv sajátosságok-e.

Orosz, ukrán, szlovák példákra hivatkozva említi többek között a szláv irodalmaknak a folklórral való, a nyugati irodalmakénál jóval szorosabb összefüggését. Ez kétségkívül igaz, de vajon nem ugyanez jellemző-e Kelet-Európa nem szláv irodalmaira is? Elég utalnunk a Kalevalát létrehozó finn, a Kalevipoetet megalkotó észti irodalomra, a folklórral oly szoros kapcsolatban álló románra, vagy a népköltészet segítségével megújuló XIX. századi magyar költészetre s máris nyilvánvaló, hogy nem külön szláv, hanem általános kelet-európai jelenségről van szó. Sőt van olyan szláv irodalom, mint a múltban leginkább polgárosodott cseh nép irodalma, mely lényegesen kevésbé kapcsolódik a folklórhoz, mint az említett nem szláv irodalmak bármelyike. Fontos Csizevszkij következő megállapítása is: „A szláv irodalmak sok esetben saját fejlődési útjukat követik, és ez nem, vagy csak tökéletlenül esik egybe a világirodalom szakaszaival.” (5.) Mindezt szórul-szóra elmondhatjuk a magyar és a román irodalomról is, ezeknek az irodalmaknak a korszakai sokkal inkább az őket kör-

nyező szláv irodalmak megfelelő periódusaival esnek egybe időben, mint a nagy nyugati irodalmakéval. Nem tekinthető sajátosan szláv irodalomtörténeti jelenségnek az sem, hogy a XVIII. század végén vagy a XIX. század elején a legtöbb szláv népnél nagyarányú nyelvi reformra került sor, s az írók egyik elsőrendű feladatává vált a nyelv alkalmassá tétele a korszerű polgári és nemzeti igények kielégítésére. Nagyarányú nyelvújítás volt ugyanebben az időben a románoknál és a magyaroknál is, de a finn, az észt, sőt az újjörög irodalom is ekkor a nyelvi kérdés megoldásával küszködött. Nyilvánvaló, hogy itt a kelet-európai népek társadalmi és kulturális fejlődésének bizonyos elmaradottságáról volt szó, ami szükségessé tette a gyorsabb fejlődés nyelvi eszközeinek a megteremtését, s nem a szláv irodalmak valamely külön jellegzetességéről. De még, amikor olyan konkrét jelenségekre hivatkozik Csizevszkij, mint pl. az ógyházi szláv nyelv használatának egységbeforrasztó szerepére vagy a huszitizmusra akkor is rögtön adódik a korrekció szükségessége, hiszen a románok irodalma is ógyházi szláv nyelven kezdődött, a huszitizmus viszont a cseh és a szlovák irodalom mellett éppen a magyarban talált leginkább visszhangra. Ha tovább folytatnám a Csizevszkij által specifikusan szlávnak tartott jelenségek vizsgálatát, akkor végül csak az maradna meg kizárólagosan közös szláv jelenségnek, ami szorosan a nyelvhez kapcsolódik, vagyis a metrika, a stilisztika bizonyos sajátosságai. — bár a jövőbeni kutatás még ezen a téren is hozhat meglepetéseket.

Hasonló eredményre juthatunk akkor is, ha a szláv irodalmak egy korszakának részletesebb összehasonlító feldolgozását vesszük szemügyre, mint Angyal Endre nemrég megjelent érdekes könyvét a szláv barokkról. (*Die slawische Barockwelt*. 1961.) Azok a jelenségek, melyeket gyakorta „echt slawisch”-nak nevez, rendre megtalálhatók egyes nem szláv kelet-európai irodalmakban is. Ennek maga a szerző is tudatában van és ezért kénytelen is a magyar és a román irodalom számos jelenségét bevonni tárgyalásának körébe. Így gyakran éppen az ő könyvéből derül ki, hogy amit — mondjuk — a horvát barokk irodalomban mint szláv jelenséget regisztrál, az közelebbi rokonságra lel a szomszédos magyarok egykorú irodalmában, mint esetleg a távolabbi ukránban vagy oroszban. Ezért anélkül, hogy tagadni akarnám a szláv összehasonlító irodalomtudomány létjogosultságát, arra a végeredményre kell jutnom, hogy a kutatásnak ez az iránya önma-

gában nem képes a kelet-európai irodalmak komplex problematikáját kielégítően megragadni, önmagában nem képezheti alapját a kelet-európai irodalmak összehasonlító történetének. Bármennyire is a szlávokhoz tartozik Kelet-Európa népeinek döntő többsége, s bármennyire is a szláv irodalmak járultak hozzá a legtöbbször Kelet-Európa közös irodalmi kincsestárának a gyarapításához, Kelet-Európát a szlávokkal, a kelet-európai irodalmat a szláv irodalmakkal azonosítani a múltban gyökerező nacionalista romantika ápolása volna.

A kelet-európai irodalmak együttes összehasonlító vizsgálatának szláv irányja mellett, sőt bizonyos fokig azzal szemben állt a kutatások ún. dunatáji vagy kevésbé szerencsés elnevezéssel közép-európai koncepciója. Dunatáj, illetve Közép-Európa alatt itt a Duna-völgyi népek lakta területet értették, gyakran Ausztriát is beleértve; olykor pedig a lengyeleket, sőt ukránokat is idevonták, kiterjesztve ezzel a fogalmat a német, olasz és orosz nyelvterület közé eső sok nép által lakott egész hatalmas zónára. Nem lehet tagadni, hogy ennek az elképzelésnek is vannak reális alapjai. A történelem folyamán különböző politikai, gazdasági és társadalmi körülmények gyakorta vezettek itt több népnek egyetlen államban való együttélésére, és különböző államok rövidebb vagy hosszabb ideig tartó egyesülésére. Elég itt a soknemzetiségű régi Magyarországra, a magyar–horvát perszónálunióra, de különösen az oly szívós, s idővel nemcsak osztrák, cseh, szlovák, magyar, román és délszláv, hanem jelentős lengyel és ukrán területeket is magában foglaló Habsburg-birodalomra utalnunk, hogy lássuk: az itt élő szláv és nem szláv népek közötti szoros kölcsönös kapcsolatok számára adva voltak a történelmi feltételek. Hogy mindez az itt élő népek között közös szellemi, irodalmi törekvéseket eredményez, azt már igen korán felismerték, amint azt a Konrad Celtis által 1500 táján — osztrák, cseh és magyar humanisták részvételével megalakított Sodalitas Litteraria Danubiana példája mutatja. Az ún. Dunatáj irodalmi egységének gondolata tehát már a XVI. század elejéről származik.

Az irodalomtudomány viszonylag későn kezdte ezeknek az adottságoknak a konzekvenciáit levonni. Elsőnek egy magyar germanista, Bleyer Jakab állította fel azt az elméletet, hogy a Duna-völgyi irodalmak, elsősorban a magyar, Bécs szellemi kisugárzásának a függvényei; hogy ezeket az irodalmakat Bécs központi irányító szerepe fogja egységbe; s hogy a nyugat-euró-

pai irodalmak eredményeit is elsősorban az osztrák főváros közvetíti. Ez a kérdést leegyszerűsítő, egyoldalú álláspont, mely egyre inkább a kelet felé törő német imperializmus igazolására törekedett, erős kritikát váltott ki. A legjelentősebb e téren Eckhardt Sándornak az 1931-ben Budapesten megrendezett I. nemzetközi irodalomtörténeti kongresszuson elhangzott előadása, mely meggyőzően cáfolta a Bécs egyedüli közvetítő szerepéről szóló téves állítást, másrészt pedig rámutatott a magyar irodalomnak a környező irodalmakra gyakorolt hatására, s különösen Buda és Pest igen fontos szerepére a román, szerb és szlovák irodalmak XIX. századeleji megújulásával kapcsolatban. Bár Eckhardt távolról sem általánosította egyoldalúan tényeken alapuló megállapításait, a magyar összehasonlító irodalomtörténeti kutatás a két világháború között mégis a magyar irodalomnak a román, szlovák, délszláv irodalmakra gyakorolt hatását vizsgálta elsősorban, kevesebb gondot fordítva azokra az ösztönzésekre, melyeket a magyar irodalom kapott a környező népektől, bár az ezirányú kutatások sem hiányoztak teljesen.

A közép-európai vagy dunatáji összehasonlító irodalomtörténeti kutatás a 30-as években valóságos mozgalommá nőtt, melynek nemcsak kitűnő tudósok, de jelentős írók is propagálói voltak. A reális tudományos felismeréseken túl sokféle egészségtelen és egészséges politikai tényező befolyásolta ezt a munkát. Mindenekelőtt a magyar nacionalizmus, amely ezt a kutatási irányt eleve népszerűtlenné tette a magyarsággal szomszédos népek irodalomtudományában, hiszen akarva akaratlanul ott bújkált sokszor e művekben a magyar kultúrának, a magyar irodalomnak a Duna völgyében betöltött állítólagos történeti vezetőszerepének hamis eszméje, s a fentebb tárgyalt szláv egység koncepciójának magyar nacionalista oldalról való bírálata. Másrészt érvényesült a közép-európai kisebb népek egymásra utaltságának és összefogásának, részben német-, részben oroszellenes éllel, illetve antifasiszta vagy szovjetellenes jelleggel, vagy pedig egyszerűen mindkettővel megfogalmazott gondolata. De komoly erővel jelen volt ugyanekkor a nemzeti ellentétek által szembéállított népek megbékélését elősegítő pozitív törekvés is ezeknek a kutatásoknak a során. E politikai indítékok egy része, a nacionalista és szovjetellenes szempontok, természetesen nagy tehertélt jelentettek a Magyarországon felvirágzott közép-európai összehasonlító irodalomtörténeti kutatás számára, s ennek köszönhető,

hogy eredményei között sok a vitatható, vagy pedig, hogy a helytálló tudományos megállapítások gyakran zavaró mozzanatokkal keverednek.

Mindezek ellenére a dunatáji, közép-európai kutatás igen nagy tudományos anyagot hordott össze, mely alapot szolgáltatott az első szintézis-kísérlethez is. Egy ilyen dunatáji összehasonlító irodalomtörténeti szintézisnek a vázlatát Gáldi Lászlónak köszönhetjük, aki *A Dunatáj nyelvi alkata. A Dunatáj irodalmi fejlődése* (1947) című munkájában a magyar komparatisztika e kétségtelenül jelentős termékében, higgadtan igyekezett összefoglalni az ezirányú kutatások eredményeit. Ennek az összefoglalásnak a fényében megállapíthatjuk, hogy a közép-európai összehasonlító irodalmi kutatás figyelemre méltó és helytálló összefüggések egész sorát tárta fel. De ha azt vizsgáljuk, hogy vannak-e és melyek az európai irodalmak dunatáji specifikumai, akkor kiderül, hogy ezek lényegüket tekintve, nem térnek el, még kevésbé állíthatók szembe az orosz irodalom sajátágaival, hanem a legtöbb esetben párhuzamosak, megegyezők azokkal. Sőt a történelmi fejlődés során egyes közép-európai népek irodalma gyakran közelebb állt az oroszhoz, mint valamely másik Duna-völgyi népéhez. Felmentve érzem magam az alól, hogy mindezt tényekkel dokumentáljam, annál is inkább, mert ezzel a szóban forgó összefoglalás szerzője, Gáldi László is tisztában van. Utal is könyvében az orosz hasonlóságokra, újabb műveivel pedig éppen azoknak egyike, akik az orosz és a közép-európai irodalmak közötti összefüggésekre, kapcsolatokra, párhuzamosságokra vonatkozó ismereteinket jelentékenyen gyarapították.

Miként nem lehetséges Kelet-Európa irodalmait a nem szláv népek irodalma nélkül szemlélni, ugyanígy és még kevésbé nem lehet a kelet-európai irodalom problematikáját csak a Duna völgyéből nézve és az orosz irodalmat kirekesztve vizsgálni. Míg a kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet szláv koncepciója mögött egy össz-szláv nacionalizmus romantikája él tovább, addig a dunatáji koncepció viszont a történelem által már régen és végleg időszerűtlenné tett egykori államkomplexusok, az osztrák—magyar monarchia és az úgynevezett „nagy” Magyarország anakronisztikus öröksége.

A kelet-európai összehasonlító irodalomtudomány igazán eredményes csak akkor lehet, ha nem korlátozza anyagát, vizsgálatait sem nyelvileg, sem regionálisan, ha a szláv és nem szláv,

a dunai és nem dunai irodalmak fejlődési sajátosságait, rokonvonalait együttesen igyekeznek megérteni. De mivel a kelet-európai népek túlnyomó többsége a szocialista fejlődés útját választotta és ma már az egymással szoros baráti kapcsolatokban álló szocialista államok rendszerében él, vajon a kelet-európai összehasonlító kutatások — tautológiával szólva — kelet-európai koncepciója, nem a mai társadalmi és politikai helyzet adottságainak a múltba való egyszerű visszavetítése lenne-e? Könnyű bizonyítani, hogy nem, hogy a kelet-európai irodalmaknak nemcsak ma van a közös szocialista törekvések révén egymással rokon, hasonló arculata, hanem múltbeli fejlődési útjukban is számtalan rokon, párhuzamos vonás van, melyek megengedik, sőt megkívánják, hogy egy közös és külön kelet-európai irodalmi fejlődésről beszéljünk az európai irodalom történetének nagy egységén belül. Maga a gondolat sem most keletkezett, nem is kelet-európai kutató részéről.

Egy a nemzetközi tudományos irodalomban meglehetősen elfeledett német munka, K. Dieterich *Die osteuropäischen Literaturen in ihren Hauptströmungen vergleichend dargestellt* (1911) című könyve kísérelte meg először valamennyi kelet-európai irodalom történetének összehasonlító felvázolását. Ennek a félv századdal ezelőtt megjelent munkának az adatai igen pontatlanok, módszere és szemlélete pedig már rég elavult, ezek bírálata ezért nem érdemes kitérni. Annál meglepőbb, hogy e fogymegközelítések ellenére is sok benne a helyes felismerés. Így helyesen állapít meg több olyan jellegzetességet, amely szinte valamennyi kelet-európai irodalomnak egyaránt sajátja, s amely ezeket együttesen különbözteti meg Nyugat-Európa nagy és kis irodalmaitól egyaránt. E jelenségek között említi a folklór különlegesen nagy szerepét, amire más összefüggésben már utaltam, valamint az ezen irodalmak fejlődésében a XVIII. század végén, illetve a XIX. század elején végbemenő, hatalmas átalakulás és fordulat jelentőségét. Tévesen azt mondja ugyan, hogy ezeknél az irodalmaknál a középkor a XVIII. századig tartott, abban azonban feltétlenül igaza van, hogy a modern értelemben vett nemzeti irodalom ezeknél a népeknél valójában csak ekkor bontakozik ki s hogy ezek az újjászülető irodalmak kiemelkedően fontos társadalmi, nemzeti és ideológiai funkciót tölthettek be népük életében. „Egy nemzeti, társadalmi és szellemi felszabadulás végigvitele érdekében — írja — keleten az irodalom vált a legfőbb szellemi harci eszközzé.” (171.) Találóaan utal Dieterich a kelet-európai irodal-

mi fejlődést meghatározó történeti okok közül a mongol és török inváziók okozta pusztításokra, valamint — s ez a legfontosabb — a nyugat-európaihoz hasonló polgárság és városi kultúra hiányára. Dieterich kísérlete természetesen ma már csak történeti előzménynek számíthat a kelet-európai komparatiztikában; helyes összefüggések felismerésének és termékeny kutatási szempontok felvetésének az érdemét azonban nem lehet elvitatni tőle. Annál nagyobb kár, hogy kezdeményezésének hosszú ideig alig akadtak pozitív folytatói. A náci Németországban kifejlesztett s ma Nyugat-Németországban tovább ápoltt rossz emléké Ostforschung-ot ugyanis nem sorolhatjuk ezek közé.

Itt volna most már az ideje, hogy a kelet-európai irodalmak kutatói maguk kezdjék el irodalmaik közös fejlődési törvényszerűségeinek a vizsgálatát. Ha figyelembe vesszük és összekapcsoljuk az összehasonlító szlavisztikai és az összehasonlító közép-európai kutatások eredményeit, akkor máris egy sor fontos megállapítást tehetnénk. Ezek közül most csak egyetlen, de centrális jelentőségű kérdést érinthetek, a valamennyi kelet-európai irodalom történetében 1800 körül végbemenő nemzeti megújulás problémáját. Ha a legnagyobb mértékben figyelembe vesszük az egyes kelet-európai irodalmak nemzeti sajátosságait, akkor is nyilvánvaló, hogy ezek történetét fel lehet és már szinte hagyományosan fel is szokták osztani egy nagyjából a felvilágosodás és a romantika előtti régebbi és egy ezekkel kezdődő újabb nagy korszakra. Sőt egyes kisebb irodalmaknak, mint a lett, litván, jiddis, albán irodalomnak a története voltaképpen csak ekkor kezdődik. Kronológiai eltolódások vannak, a nagy fordulat azonban mindenütt az 1800 körüli évtizedekben következett be. A felvilágosodás, majd a romantika megjelenése természetesen a nyugat-európai irodalmak történetében is új korszakok kezdetét jelentette, ez azonban ezekben az irodalmakban nem járt együtt olyan méretű változással, megújulással, mint a kelet-európaiakban. Jellemző, hogy szinte valamennyi kelet-európai irodalom történetében kialakult és elfogadottá vált a „régí irodalom” fogalma, amely ezen irodalmak középkori, reneszánsz és barokk korszakait jelenti. A nyugat-európai irodalmakban senkinek sem jutna eszébe ilyen megkülönböztetés, mivel ezeknek a történetében az 1800 körül végbemenő kelet-európai irodalmi fordulathoz hasonló jelentőségű átalakulás a reneszánsz korban következett be. Nem véletlen, hogy van Tieghem és Friederich egyaránt a reneszánsztól

napjainkig próbálták összefoglalni az irodalmak összehasonlító történetét.

Mindez nem azt jelenti, mintha a kelet-európai irodalmaknak ne lett volna meg a reneszánsz korszakuk, hiszen például a horvátoknak, a magyaroknak, a lengyeleknek virágzó reneszánsz irodalmuk volt, sőt — mint M. P. Alekszejev tanulmányából (FK 1959, 105—28) tudjuk — a reneszánsz és humanizmus megnyilvánulásai az orosz irodalomban sem hiányoztak, pedig ennek története ekkor még teljesen a bizánci-ortodox kultúrkörbe tartozott. Bármekkora volt is azonban a reneszánsz jelentősége a kelet-európai irodalmak fejlődésében, több alapvetően fontos vívmánnyal ez a korszak itt adós maradt. Így nem alakult még ki szervezett irodalmi élet és közvélemény, nem alakultak irodalmi társaságok, folyóiratok, nem jött létre irodalmi kritika és kritikai élet. Az irodalom nem szakadt még el a tudománytól, és a gyakorlati írásbeliségtől, mint ahogy a képzőművészet sem függetlenedett ekkor még Kelet-Európában a kézművességtől; s nem vált teljessé a lingua vulgaris diadala sem. Az irodalom így nem válhatott még külön autonóm szférává, önálló tudatformává, nem született meg, illetve nem törhetett utat az irodalomnak, mint sajátos művészi ágának az eszméje, szemlélete. Az irodalom belső fejlődésének nem alakulhatott még ki az a tudatos kontinuitása, amely a nyugat-európai irodalmakban a reneszánsz óta megvolt. Mindez csak a felvilágosodás, illetve a romantika korában jött létre, ekkor kezdődött meg a kelet-európai társadalmak polgári átalakulása, ekkor indultak meg nagy erővel a nemzeti mozgalmak — s az irodalom e célok szolgálatában hirtelen és rendkívüli gyorsasággal alakult át modern értelemben vett irodalommá, évtizedek alatt igyekezve megvalósítani mindazt, amire a nyugat-európai irodalmaknak évszázadok álltak rendelkezésére. Egészen madártávlatból szemlélve a kétféle fejlődést, azt mondhatnánk, hogy míg a nyugat-európai irodalmak nagy megújulása a reneszánsz korában ment végbe a világiság és a humanizmus égíse alatt, addig a kelet-európaiaké a felvilágosodás és a romantika korában a nemzeti eszme jegyében.

Ez a jelenség az az archimédeszi pont, amelynek segítségével a nyugat-európai és a kelet-európai irodalmi fejlődés eltérésének a lényegét meg lehet ragadni, amelyre támaszkodva a kelet-európai irodalmak közös sajátosságait fel lehet ismerni. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a legtágabb értelemben vett modern irodalomnak

ez az 1800 körüli létrejötte Kelet-Európában azzal járt együtt, hogy ezen irodalmak fejlődésében, jellegzetességében számos egymással közös, s a nyugat-európai irodalmakétól eltérő vonást ismerhetünk fel akár a nagy fordulat előtti, akár az azutáni korszakokat illetően. Az ún. régi irodalomra vonatkozóan ezekről a sajtóságokról mesteri elemzéseket köszönhetünk D. Sz. Lihacsov szovjet irodalomtörténésznek, aki — igaz, hogy csak az orosz irodalom tanulmányozása alapján — a többi kelet-európai irodalomra is helytálló eredményeket ért el. Nagy kár, hogy műveit a nemzetközi irodalomtudomány kevéssé ismeri. A kelet-európai irodalmak XIX. század eleji nagy fordulatát követő időszakára vonatkozóan pedig Sőtér Istvánnak a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság 1961. évi utrechti kongresszusán bemutatott úttörő előadása szolgáltathat példát az ilyen vizsgálatok gyümölcsöző voltára.

Az a körülmény, hogy míg nyugaton a reneszánsz, keleten pedig a felvilágosodás és romantika korában ment végbe a modern értelemben vett irodalom kialakulása, kiindulópontul szolgálhat e jelenség okának meghatározásában is. A nagy változás ugyanis mindkét fejlődés-típus esetében egyaránt a feudális gazdasági és társadalmi rend válságával, az egyes társadalmak polgári átalakulásának kezdetével függött össze. E tekintetben éppen a reneszánsz korban vált el a nyugat- és kelet-európai gazdasági és társadalmi fejlődés útja. Nyugaton megkezdődött a kapitalista fejlődés, virágzásnak indultak a városok, fokozatosan megszűnt a jobbágyság. Keleten viszont minden addiginál jobban megszilárdult a nagybirtokok rendszere, kialakult a középkorinál sokkal szigorúbb és kötöttebb ún. második jobbágyság és megrekedt a városok fejlődése. S mikor három évszázad múlva a XIX. században gyorsan kibontakozott a polgárosodás Kelet-Európa országaiban, ez nem egy ipari, hanem inkább egy agrárkapitalizmus talaján történt, s jó ideig nem a modern értelemben vett polgárság, hanem egy polgárosodó nemesség játszotta benne a vezető szerepet. A nyugat- és kelet-európai újkori gazdasági és társadalmi fejlődésnek ezt a jelentős eltérését már Marx és Engels mélyrehatóan elemezte s azóta a történettudomány ezt a jelenséget sokoldalúan feltárta. Ezek az alapvető történeti körülmények, összekapcsolódva a kelet-európai népeknek a tatár és török hódítókkal vívott több évszázados harcával, alapvetően meg-

határozták az egész kultúrának, s ezen belül az irodalomnak a helyzetét, fejlődését is Európának ebben a részében.

Tudatában vagyok annak, hogy az itt röviden felvázolt kép meglehetősen sematikus, de árnyaltabb megrajzolására most nem volt idő. Nyilvánvaló, hogy mind a nyugat-európai, mind a kelet-európai fejlődés önmagán belül rendkívül differenciált történetileg is, irodalomtörténetileg is. S így miként a nyugat-európai irodalmak történetét, úgy a kelet-európaiakét sem lehet egy egységes kaptafára, sémára ráhúzni. Szándékosan a kelet-európai irodalmi fejlődés alapvető egységét igyekeztem azonban hangsúlyozni, mert véleményem szerint a kutatás mai szakaszában a hasonló, a párhuzamos, a rokon jelenségek és tendenciák kimutatása a fontosabb feladat, hiszen az egyes irodalmak nemzeti sajátosságait már eléggé feltárták a különböző nemzeti irodalomtörténetek. Éppen ennek köszönhető, hogy a kelet-európai irodalmi jelenségek szintetikus vizsgálata a nemzeti eltérések szerinti sokoldalú árnyalással történhet.

Végül nem szabad elfelednünk, hogy a kelet-európai összehasonlító irodalomtörténeti kutatásoknak nem az a céljuk, hogy a kelet-európai irodalmakat kiszakítsák az európai irodalom nagy közösségéből. Ellenkezőleg, a kelet-európai irodalmak szintetikus vizsgálatának s összehasonlító történetük megírásának lépcsőfokká kell válnia az európai irodalmak nagy történeti szintézise számára. S itt most visszakanyarodhatok előadásom kezdeti kérdésfeltevéséhez. A nyugat- és kelet-európai irodalmak közötti összehasonlítás, a párhuzamos jelenségek, tendenciák egymás mellé állítása és tanulságaik levonása csak akkor lehet eredményes, ha a tárgyalt jelenségeket a maguk történeti környezetében, a saját fejlődésükben elfoglalt helyüket, szerepüket figyelembe véve vizsgálják. Mint ahogy bármely két irodalom — az olasz és a francia vagy a lengyel és a magyar — közötti összehasonlítás sem éri el célját, ha az egymással összefüggésbe hozott művek, írók vagy irányzatok a saját irodalmuk fejlődési törvényszerűségeitől, illetve saját társadalmukban betöltött szerepüktől, funkciójuktól függetlenül, azoktól elszakítva kerülnek tárgyalásra. Ahhoz, hogy a kelet-európai irodalmak ne függelékszerű, hanem organikus részévé váljanak az európai összehasonlító irodalmi vizsgálatoknak és szintéziseknek, előbb meg kell ismernünk, fel kell tárunk ezek saját közös történetét, belső fejlődését, az Európa keleti fe-

lére jellemző gazdasági és társadalmi adottságok által meghatározott sajátosságait.

Az irodalomtudomány még adós ennek a munkának jelentős részével. Most azonban a lehető legkedvezőbbek a feltételek arra, hogy a kelet-európai irodalmak kutatói összefogjanak ennek a célnak az érdekében. Hiszen míg korábban a mesterségesen is szított nemzeti ellentétek bonyolult hálózata állította egymással szembe a kelet-európai népeket, addig ma hasonló társadalmi rendszerű, közös célokat követő, baráti szocialista országok sora terül el kontinensünk e részén. Mi akadály lehetne a kelet-európai irodalomtörténészek eddiginél szervezettebb nemzetközi együttműködésének, a közös feladatok megoldásának? Talán ez a mi mostani kongresszusunk is elősegíti ezt a nagyon időszerű összefogást, s ezáltal a nemzetközi összehasonlító irodalomtörténeti kutatások fejlődéséhez való hatékonyabb hozzájárulást.

*Előadás a Budapesti Összehasonlító Konferencián.
1962. okt. 29.*